ISSN 2078-6107. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2017. Спецвипуск. С. 60–85
Visnyk of the Lviv University. Series History. 2017. Special Issue. P. 60–85

УДК [930.2:001-051] (477) "191/192" В. Винниченко (093.3)

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО – ПОЛІТИК, ПИСЬМЕННИК, ЛЮДИНА

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ
Інститут історії НАН України,
відділ історії України 20–30-х років XX століття,
вул. Михайла Грушевського, 4, 01001, Київ, Україна

На підставі аналізу опублікованих книг Винниченкового "Щоденника" і його тритомника "Відродження нації" у контексті з усією винниченкіаною в статті розкриваються унікальні параметри особистості цього політика, письменника і людини. Головна увага приділена висвітленню ролі В. Винниченка у визвольних змаганнях українського народу в 1917–1920 рр. Автор доводить, що ця роль в сучасній історіографії або недооцінена, або спотворена.

Ключові слова: Володимир Винниченко, визвольні змагання 1917–1920, "Відродження нації", "Щоденник".

Вивчаючи життя і діяльність В. Винниченка, дослідники зустрічаються, перш за все, з двома його власними творами, з яких постають унікальні параметри особистості цього політика, письменника і людини. Перший з них – це тритомник "Відродження нації" з дуже щирою самооцінкою власної участі у визвольних змаганнях 1917–1919 рр. Другий твір – це щоденникові записи, які Володимир Кирилович робив з 1911 р. до своєї кончини у 1951 р., тобто протягом чотирьох десятиліть. Вони не призначалися до друку, але його дружину Розалію Яківну Винниченко-Ліфшиць вдалося переконати зробити їх доступними для нащадків.

Саме тому, що записники призначалися для особистого користування, їх важко розшифровувати і упорядковувати. Ця трудомістка робота багато років здійснюється Українською вільною академією наук у США, до якої Р. Винниченко-Ліфшиць передала архів свого чоловіка. В УВАН створена Комісія для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка, яка тривалий час працювала під керівництвом Григорія Костюка. Перші два томи "Щоденника" були видані Канадським інститутом українських студій в Едмонтоні. До видання двох наступних підключився Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Робота над розшифровкою записників триває. Досі у чотирьох томах обсягом 2166 стор. опубліковано лише половину записів[1].

[1] Володимир Винниченко, *Щоденник. Том 1 (1911–1920)* (Едмонтон, Нью-Йорк: КІУС, УВАН, 1980); Володимир Винниченко, *Щоденник. Том 2 (1921–1925)* (Едмонтон, Нью-Йорк: КІУС, УВАН, 1983); Володимир Винниченко, *Щоденник. Том 3 (1926–1928)* (Київ, Едмонтон, Нью-Йорк: Смолоскип, 2010); Володимир Винниченко, *Щоденник. Том 4 (1929–1931)* (Київ, Едмонтон, Нью-Йорк: Смолоскип, 2012).

© *Кульчицький С., 2017*

Письменник не раз задумувався над метою своїх щоденникових записів. 15 листопада 1914 р. він занотував таке:

> "Я рішив, як не щодня, то якомога частіше вести щоденник. Це сприяє самоаналізі й самоорганізації, примушує зупинятися над собою і перевіряти. Крім того це є та увага, те зупинення над життям, якого так треба для щастя. Розум, здатний зупиняти себе й усю істоту над моментами життя, прислухатися до них, вслухуватись, освітлювати їх, як зручного електричного ліхтаря, пучком світла, – такий розум є великий помічник щастя"[2].

Вслуховуючись в ці слова, починаєш розуміти, що їх формулює письменник, який вважає своїм обов'язком і щастям відтворювати кожний порух душі придуманих ним героїв, щоб читачі зріднилися з ними, відгукувались найпотаємнішими закутками своєї свідомості та підсвідомості, ототожнювали їх з реальними істотами. Так може формулювати професійні обов'язки перед самим собою тільки геніальний письменник. Але хто сказав, що Винниченко не був ним? А Григорій Костюк, який поклав велику частину життя на розшифровку Винниченкових рукописів, зробив на підставі цієї щоденникової цитати ще один важливий висновок: "Щоденні свої записи він вирішує робити не для когось, не для майбутнього друку, а тільки для себе, для самоаналізи й самоорганізації, спостереження життя, самовдосконалення"[3].

15 серпня 1923 р. вже прославлений політик і не менш прославлений літератор знову звернувся до мети, яку ставив перед собою, записуючи мало не кожного дня свої роздуми:

> "Яка ціль щоденників і записок, що провадяться людьми, особливо видатнішими, літераторами, політиками і т. п.? Дати про себе докладніші інформації, викрити перед широким читачем інтимні боки свого життя, дати йому ключ до кращого розуміння себе? Чи ціллю є – викласти свій досвід і тим дати поміч в орієнтації серед життєвих конфліктів і всяких труднощів? Інформація чи навчання? (Мова йде, розуміється про ті записки, які заздалегідь призначаються автором до друку, для оголошення перед широким загалом). Та чи інша мета може хоч почасти бути досягнена тільки з одною умовою: щирість записок. Найбільш оголена, безоглядна, до найтаємничих куточків правдивість, одвертість, об'єктивність… Але чи можливо людині бути до кінця щирим і одвертим? Чи не лежить у кожній її клітинці, у кожному рухові її "я" закон самоствердження в житті, який виявляється в бажанні якщо не дійсними якостями прикрасити себе, то вигаданими? Чи можливо, щоб людина, викриваючи всю свою суть до найсхованішої глибини, свідомо йшла на знищення власної цінності в очах інших? Чи можливий такий бунт, таке порушення закону самоствердження? Здається, ні"[4]. І цього дня він

[2] Винниченко, *Щоденник. Том 1*, 118–119.

[3] Григорій Костюк, "Записники Володимира Винниченка," *Володимир Винниченко. Щоденник. Том 1 (1911–1920)* (Едмонтон, Нью-Йорк: КІУС, УВАН, 1980), 13.

[4] Винниченко, *Щоденник. Том 2*, 226, 227–228.

> зробив ще один запис, який підсумував попередні: "Я не знаю таких записок і щоденників. Такої глибинної, розгорненої, немилосердної щирості я не зустрічав"[5].

Цілком зрозуміло, що В.Винниченко усвідомлював: його "Щоденник" був саме таким – немилосердно чесним. Ми й самі можемо тепер у цьому переконатися, маючи на руках чотири грубезні томи. І знову постає питання: чи бажав він кинути виклик всім іншим авторам щоденників і мемуарів, залишаючи нащадкам такий рукопис?

Це питання принципове, тому що позитивна відповідь підважує життєве кредо автора: чесність із собою. Г. Костюк неодноразово стверджував, що позитивної відповіді бути не може, тому що записи важко піддавалися розшифровці, тоді як призначені для публікації рукописи романів й оповідань знаходилися в ідеальному стані.

Солідаризуючись із твердженням Г. Костюка, наважусь навести ще один аргумент на користь того, що Винниченків "Щоденник" до друку не призначався. Ми можемо спокійно користуватися тим колосальним і надзвичайно важливим інформаційним матеріалом, який міститься у "Щоденнику", будучи впевненими у тому, що автор не маніпулює нашою свідомістю, а його чесність з собою адекватна чесністю з нами. Цей аргумент Г. Костюк не наважився навести, побоюючись того, що оголена правда нашкодить людині, яку він безмірно поважав. Але тепер завдяки титанічній праці Костюка і багатьох інших людей кожний може прочитати "Щоденник" і оцінити всі грані особистості його автора. Зокрема – ставленні до жінок.

У житті Володимира Винниченка була одна жінка – Розалія Ліфшиць. Письменник і професійний революціонер, 29-річний Винниченко зустрівся в Парижі у 1909 р. із 23-річною студенткою медичного факультету Розалією, яка походила із заможної єврейської сім'ї (батько – купець першої гільдії). Побралися вони у березні 1911 р. і жили разом до його кончини, тобто чотири десятиліття. Розалія Яківна пережила чоловіка на вісім років, присвятивши їх упорядкуванню і збереженню його літературної спадщини.

Перебуваючи в Швейцарії після втечі з окупованої більшовиками України, В. Винниченко записав 27 березня 1919 р. у "Щоденнику":

> "Завтра роковини нашого шлюбу… От іде дев'ятий рік, і наші істоти без присягання, без заклинання, без санкцій лицемірних або глупих людей з їхніми комедіями, без нотаріюсів, без загроз і різних кайданів, без усього цього наші істоти скуті так, як не один піп скувати не може. От вона лежить і дрімає стомлена, – ми ходили на Pinkenkogel, у хмари, в сніги, в пахучий ліс. Завтра йде дев'ятий рік, – і я почуваю до неї таку ніжність і вдячність, що хочеться поцілувати краєчок тої подушки, на якій вона лежить"[6].

[5] Винниченко, *Щоденник. Том 2*, 227.
[6] Винниченко, *Щоденник. Том 1*, 326.

Розалія, яку він називав Кохою (від слова "кохана"), присутня у щоденнику постійно. Коли вони не були разом, то обмінювалися листами, які неможливо читати без хвилювання. Читаючи листи майстра слова, дружина теж знаходила в собі дар відповідати адекватно. Проф. Надія Миронець зібрала все листування, що збереглося, і під грифом Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України видала книгу, яка ілюструє взаємовідносини подружжя[7].

І водночас зустрічаємо в "Щоденнику" такий запис від 2 січня того ж таки 1919 р.: "Кохання? Всі тайни його розчинилися передо мною, я пройшов через усі таємні закутки його, сотні жіночих рук обіймали мене і сотні уст говорили про те саме. Я вже не почую, не побачу і не взнаю нічого такого, що ще не відоме мені"[8].

Чи не перебільшував він? Мабуть, ні. Кількість жіночих імен в іменних покажчиках "Щоденника" зашкалює. Не завжди можна здогадатися, коли його зустрічі обмежувалися платонічними розмовами, коли вони мали продовження, адже писав він "Щоденник" для себе, а тому не потребував точних визначень. Слід відкинути й думку про те, що він перебував у специфічному оточенні, де люди керувалися гаслом "все дозволено!". Залишається зробити висновок, підтверджуваний багатьма описаними в щоденнику ситуаціями: Володимир Кирилович діяв на жінок магнетично. Він знав, як з ними поводитись. "Щоденник", якщо уважно вчитуватися, може послужити інструктивним матеріалом у звабленні жінок. Звичайно, мова йде про жінок з високим рівнем інтелекту, здатних оцінити його харизму, освіченість, розум, талант, життєвий досвід, якості політика, який досягав вершин, і якості письменника, який за життя не поступався славою найпрославленішим тоді майстрам слова. Врешті-решт, він володів у надлишку й зовнішніми чоловічими даними. Та при всьому тому Володимир Кирилович мав здатність ставити глуху стіну між персональним інтимом та інтимом, так би мовити, професійним, тобто адресованим читачам його художніх творів.

Варто додати ще один нюанс для характеристики магнетичного впливу Винниченка на оточення, а Винниченкового слова – на всіх нас, якщо зануритися в його творчість з головою. Мова йде про перші враження від знайомства з Винниченковим архівом, описані відомою серед нас і літературознавців Заходу співробітниці Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України Тамари Гундорової. Сподіваюсь, що вона не образиться на те, що її слова сусідять з досить специфічним контекстом. Отже, ій слово:

> "У 1998 році як стипендіатка Фулбрайту я мала можливість працювати у Бахметьєвському архіві Колумбійського університету над архівом Володимира

[7] *Володимир Винниченко – Розалія Ліфшиць. Епістолярний діалог (1911–1918 роки)*, упор. Надія Миронець (Дрогобич: Коло, 2012).

[8] Винниченко, *Щоденник. Том 1*, 312.

> Винниченка. Як відомо, саме сюди було передано увесь архів українського письменника. Перечитуючи сторінки рукописних нотаток і листів, старанно видрукованих на машинці текстів, часто перекладених самим автором французькою і російською мовами і, очевидно, призначених для друку, але так ніде й не опублікованих, а також переглядаючи книги з бібліотеки Винниченка, я настільки занурилася в його світ, що врешті-решт відчула пульсування його думок і його емоцій. Це було настільки сильно, що я зрештою мусила відійти, остерігаючись, – тому що Винниченків світ виявився занадто агресивним: як у житті, так і після Винниченко прагнув підкоряти і панувати. У мене навіть зродилося певне обридження до письменника – занадто особливим, сильним, неоднозначним він був"[9].

У "Щоденнику" фігурують всі різновиди кохання – від небесно-поетичного до грубої еротики. Присутні навіть умовні назви чоловічого і жіночого статевих органів з розмовами між ними. Хіба таке можна було виносити на люди? Можемо зрозуміти цей ланцюг: від набуття відповідного життєвого досвіду до натуралістичних заготовок у щоденникових нотатках і, нарешті, до художніх творів, які за вишуканою відвертістю не поступалися творам Гі де Мопассана у зображенні чуттєвих потягів. За свідченням Сергія Гальченка, Г. Костюку коштувало великих зусиль переконати Розалію Яківну в тому, що відсутність "Щоденника" знецінює творчий доробок письменника і політичного діяча такого масштабу[10].

Чому Г. Костюк домігся свого? Мабуть, це пояснює такий запис від 14 липня 1954 р. у щоденнику Розалії Яківни, який наводив Микола Жулинський в післямові до першовидання однієї з останніх праць Володимира Кириловича: *"*Соняшний День Його народження. День, коли народився справжній геній України. Хай тепер українські маси майже нічого не знають про нього, хай еміграція замовчує або чорнить його ясну постать, але це все лише тимчасовість, швидко прийде час, коли ім'я його буде на всіх устах і пам'ять про нього співатиметься в найдальших кутках української землі. Так буде"[11].

Скласти судження про Володимира Винниченка як політика, письменника і людину неможливо без ретельного аналізу "Щоденника". Зрозуміло, однак, що цей твір не мусить бути достатньою підставою для вердикту щодо пов'язаної з ним будь-якої проблеми. "Щоденник" лише достовірно відбивав умонастрій цієї людини, був так званою точкою відліку. Володимир Кирилович думав і діяв саме так, як в ньому зафіксовано. Інша річ, чи були справедливими або помилковими його думи та дії, про які можна дізнатися з "Щоденника"? Оцінюючи їх, треба звертатися до зовнішніх обставин, аналізувати його біографію із

[9] Тамара Гундорова, "«Конкордизм» Володимира Винниченка: трагедія однієї утопії," *Хроніка-2000* 82 (2010): 6.

[10] Винниченко, *Щоденник. Том 4*, 14.

[11] Володимир Винниченко, *Заповіт борцям за визволення* (Київ: Видавниче Товариство "Криниця", 1991), 127.

врахуванням усього комплексу існуючих історичних джерел, зокрема його власних творів на інших етапах життя.

Головним із цих творів є Винниченків тритомник "Відродження нації". У ньому знайшли відбиток його думи про Українську революцію й наступні визвольні змагання. Знаходячись в епіцентрі доленосних для українського народу подій, він аналізував їх із властивою йому щирістю, але вкрай суб'єктивно.

Якщо "Щоденник" був головним твором В. Винниченка в інтимній сфері, то "Відродження нації" являло собою адресовану світовій громадськості відозву, з якої можна було дізнатися, як українці у роки визвольних змагань перетворювалися з етнічної спільноти на згуртовану націю. Викладена у тритомнику з величезною художньою силою політична позиція автора причаровувала або викликала відразу у всіх без винятку людей, байдужим не залишався ніхто. Причаровувала вона непорівнянно більшу кількість людей, тому що була відбиттям їх настроїв, емоцій, інтересів і суджень. Проте ці люди були, як правило, неписьменні і знайомилися з Винниченковим тритомником тільки за проголошуваними з високих трибун деклараціями, що знаходили в ньому своє відбиття. Відразу ж тритомник викликав у численних політичних противників В. Винниченка, які бажали маніпулювати українським народом, виходячи з класових, національних або персональних інтересів. Не прийняли "Відродження нації" й майже всі політичні союзники Винниченка. Виходячи зі свого надзвичайно своєрідного світогляду, на якому слід далі зупинитися, він зайняв у визвольних змаганнях дуже вузьку нішу.

Цю працю В.Винниченко написав, перебуваючи в еміграції, у Відні. Писав на одному диханні: розпочав у червні 1919 р., а закінчив за 8 місяців, на початку лютого 1920 р. Планував написати 10, а вийшло 70 друкованих аркушів[12]. Писав не як політик, який двічі подумає перед тим, як сформулювати речення, щоб здобути бажаний ефект й уникнути небажаного, а чесно і щиро, як думав. Три абзаци передмови, написаної не після завершення всієї праці, як це зазвичай роблять, а 4 липня 1919 р., звучали так:

> "Я беру на себе трудну річ: дати повну правдиву картину боротьби українства за визволення своєї нації під час і після Великої Російської Революції.
>
> У дні тяжкі, у дні найтяжчі нашого народу я берусь за цю роботу. Майбутність України закутано в диму кривавої ненависті, неситого зазіхання ворогів, безсилля й знесилля нашого. Важко робити цю працю в потрібному спокої.
>
> Але в свідомості ваги істини, в свідомості значіння щирого, нелукавого й чесного виявлення подій, я вживу всіх зусиль, щоб одсунути від себе всяке національне чи партійне лицеприйняття, одійти від усяких особистих симпатій чи антипатій і розглядати весь хід нашого руху в усій об'єктивності, на яку я зможу бути здатним"[13].

[12] Винниченко, *Щоденник. Том 1*, 411.

[13] Володимир Винниченко, *Відродження нації. Частина 1* (Київ, Відень: Дзвін, 1920), 9.

На жаль, Володимир Кирилович не зміг позбутися в цьому творі особистих симпатій чи антипатій. Використовуючи свої надприродні письменницькі здібності, він від душі потоптав ногами і колегу по Директорії Симона Петлюру, і противника, якого вигнав з України – гетьмана Павла Скоропадського. Натомість свого головного ворога – Владіміра Леніна Винниченко почав розглядати за час написання книги мало не як союзника. Сталося так внаслідок крутого повороту в національній політиці більшовиків. Витискуючи з України денікінців, армії Льва Троцького зверталися до українського народу з його власними гаслами. У листопаді 1919 р. В. Винниченко написав своєму порадникові з юнацьких років і спонсору Євгену Чикаленку: *"*Чув я, що ви цікавитесь книгою, яку пишу тепер. Називатиметься вона "Відродження нації". Це є історія цих трьох літ. Але вона – большевицька, і Ви знов будете лаяти мене"[14].

"Більшовизм" Винниченкового тритомника, що так відлякував його соратників, які зазнавали поразку за поразкою у двобої з червоною Росією, був досить таки умовним. Йшлося про позитивні оцінки соціальної програми Кремля, якими повнилися сторінки "Відродження нації". У підходах до розв'язання соціальних питань Володимир Кирилович був таким же екстремістом, як більшовики (на цьому ми ще зупинимося, вивчаючи його світоглядні орієнтири), але в сфері національної політики він не визнавав компромісів: Україна мусила бути суверенною державою. Розглядаючи свої шанси на успіх у співробітництві з більшовиками, він занотував 27 липня 1919 р. у "Щоденнику": "Коли ж Москва і Київ[15] не приймуть умови самостійності Української Совєтської Республіки й передачі совєтської влади в національно-українські руки, то битися з ними до останку"[16].

Готовність солідаризуватися з соціальною програмою, яку проголошувала й реалізовувала ленінська партія в окупованій Україні, здавалася Винниченку достатньою підставою для співробітництва з нею. Саме через це він вважав, що його нарис історії Української революції – мало не більшовицький за змістом, і керівники РКП(б)-КП(б)У навряд чи полемізуватимуть із ним.

Збираючись повернутися в окуповану арміями Л. Троцького Україну, щоб зайняти одну з найвищих посад в радянській системі влади, він у квітні 1920 р., тобто перед запланованим поверненням надіслав до Харкова 20 комплектів "Відродження нації": мовляв, читайте! У супровідному листі до одного з керівників КП(б)У Володимира Затонського він писав: "Дуже хотів би, щоб Ви перечитали деякі розділи з II і III час. моєї праці "Відродження нації" й написали

[14] *Євген Чикаленко – Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки* (Київ: Темпора, 2010), 299.

[15] Це були останні дні перебування столиці в національному центрі українського народу, Україну вже окуповували денікінці. Після поразки білогвардійців столиця радянської України аж до 1934 р. утвердилася в Харкові.

[16] Винниченко, *Щоденник. Том 1*, 363.

мені, чи сучасний курс Уряду на Україні дозволить цю книгу до поширення. Я ще більше був би Вам вдячний, коли б Ви допомогли її виданню"[17].

Частину надісланих комплектів Винниченко передавав у розпорядження боротьбистів і незалежників. Роком раніше ліві українські есери перейшли на комуністичну платформу і утворили партію боротьбистів разом із частиною українських соціал-демократів, яка відкололася від УСДРП під назвою УСДРП(незалежні ліві). Якраз в цей час боротьбисти прийняли рішення про самоліквідацію і входження до КП(б)У. Незалежниками назвали ту частину УСДРП (незалежних лівих), яка до боротьбистів не увійшла і в січні 1920 р. реорганізувалася в Українську комуністичну партію (УКП).

До боротьбистів та незалежників В. Винниченко звертався з тим же запитанням: чи може ця книжка бути допущена до поширення? Сам він був переконаний у можливості її передруку з метою поширення в радянській Україні і навіть ставив питання "про переклад на руську мову"[18].

В. Винниченко тоді не розумів, що зміна національної політики Кремля на переламі 1919–1920 років була лише тактикою, спрямованою на завоювання України не лише зброєю, а й тимчасовими угодами з місцевими політичними силами, які погоджувалися з соціальною політикою більшовиків. Соціальна політика, яку Винниченко міг сприйняти і прийняти, була такою же тимчасовою, як національна, тому що не відповідала кінцевій меті ленінської партії – експропріації суспільства державою-комуною. Тому розгорнута у "Відродженні нації" програма утвердження радянської України як рівноправної з Російською Федерацією незалежної республіки зустріла і в Москві, і в Харкові цілковите несприйняття. Поодинокі примірники Винниченкового тритомника збереглися тільки у спецфондах наукових бібліотек. Два розділи тритомника ("Доба Директорії", "Доба Отаманщини") із нещадною критикою С. Петлюри та його оточення в українських визвольних змаганнях були передруковані у 1930 р. в збірнику "Революция на Украине по мемуарам белых", тобто волею упорядників В.Винниченко потрапив до білогвардійського табору[19]. Проте цей збірник теж швидко опинився у спецфондах.

Після невдалої спроби використати В. Винниченка в своїй політичній грі (тоді він побував у Москві і Харкові, але, розібравшись в ситуації, відмовився від пропонованих високих посад і повернувся в еміграцію), в радянській Україні почалося немилосердне цькування його тритомника. Розпочав його, виконуючи наказ своїх патронів, один із засновників УКП, у минулому – член Центральної Ради, член Малої ради від фракції УСДРП Анатолій Пісоцький (псевдо – Андрій Річицький). Опублікований у 1921 р. журнальний варіант його великої, але беззмістовної рецензії "Апологія націоналізму" (з приводу книги "Відродження

[17] Валерій Солдатенко, *У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму)* (Київ: Світогляд, 2006), 220.

[18] Там само.

[19] *Революция на Украине по мемуарам белых* (Москва, Ленинград: Госиздат, 1930), 227–358.

нації") пізніше був продубльований у двох виданнях присвяченої В. Винниченку розгромної брошури Пісоцького[20].

Відгукуючись на тритомник в статті "Консолідація робітничої України", Микола Скрипник двічі в одному реченні звинуватив автора в брехливості: "Книга висвітлює події не тільки неправдиво, брехливо й упереджено, але багато де в чому просто брехливо оперує вигаданими фактами й подіями"[21]. Мабуть, оголена правда Винниченкової розповіді добряче зачепила за живе більшовиків України.

Серед переважної більшості довоєнної української еміграції В. Винниченко був persona non grata. Це й не дивно, беручи до уваги його відносини з оточенням С. Петлюри і П. Скоропадського під час визвольних змагань. Ставлення до книги, присвяченої визвольним змаганням в Україні, було відповідним. Наприклад, у рецензії М. Жученка, яка з'явилася в 1920 р. в тижневику "Хліборобська Україна" (Відень), говорилося:

> "Ця праця мусить розчарувати того, хто думає знайти в ній, коли не об'єктивну фактичну історію, то хоч мемуари, спомини про події революції її учасника і діяча, що являвся одною з центральних фігур цілого революційного руху. Замість цього маємо політичний памфлет, правда, талановитий, писаний з властивим авторові темпераментом, але безмірно грубий – аж до вульгарності. Українська революція не знайшла свого історика в особі знаменитого нашого романіста"[22].

До небагатьох позитивних висловлювань про тритомник, які з'явилися одразу після його публікації, можна віднести опублікований у віденському тижневику "Воля" в 1920 р. відгук члена Закордонного бюро партії соціалістів-федералістів, члена ЦК УПСФ Павла Чижевського: *"Прочитав я першу частину отого нового твору п. Винниченка, прочитав з захопленням, проковтнув, можна сказати, – бо написана вона з великим талантом і високим мистецьким хистом"*[23].

У В. Винниченка не було надто гострих конфліктних ситуацій з цією партією під час визвольних змагань.

Розглянемо ситуацію, в якій В. Винниченко опинився у вигнанні. До певного часу в радянській Україні його таврували як політичного діяча і славословили як письменника. Видавництво "Рух" у 1926–1930 рр. опублікувало його "Твори" у 24 томах, а "Книгоспілка" видала в 1930–1932 рр. "Зібрання творів" у 23 томах. У передмові до виданих у 1929 р. Державним видавництвом України "Вибраних творів" літературний критик О. Парадиський записав: "Досить розглянути

[20] Андрій Річицький, *Винниченко в літературі й політиці* (Харків: Держ. вид-во України, 1928), 80.

[21] Микола Скрипник, *Статті і промови. Том 1* (Харків: Укр. ін-т марксизму-ленінізму, 1930), 363.

[22] *Володимир Винниченко: анотована бібліографія*, упор. Вадим Стельмашенко (Едмонтон: Українська Вільна Академія Наук у США, 1989), 178.

[23] Там само, 189.

сторінку першого-ліпшого з Винниченкових творів, щоб уже тоді з головою закопатися в чарівну книжку. Зміст її раптом і необорно заполонює нас"[24].

Інше видання "Вибраних творів" з'явилося у 1931 р. під грифом видавництва "Література і мистецтво". У серії "Масова художня бібліотека" великими тиражами публікувалися окремі твори Винниченка.

Задовольняючи ажіотажний читацький попит, видавництво "Рух" вирішило перевидати твори В. Винниченка в меншій кількості томів, але в більш об'ємному вигляді кожного тому. Заново відредаговані автором і проілюстровані його другом, видатним художником М.Глущенком перші два томи 12-томного зібрання побачили світ в 1931 і 1932 рр. Третій том вже був надрукований і підготовлений для палітурних робіт, але так і не вийшов[25].

Одночасно з терором голодом, завданим по селянству, Й. Сталін оголосив найвищою небезпекою український націоналізм і прирік В.Винниченка на вічне, як йому здавалося, забуття. У промові секретаря ЦК КП(б)У і першого заступника голови Раднаркому УСРР Панаса Любченка "Вогонь по націоналістичній контрреволюції та націонал-ухильникам", проголошеній на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У в листопаді 1933 р., В. Винниченко характеризувався як організатор контрреволюції та погромів і гетьманський попихач[26]. У резолюції цього пленуму ЦК і ЦКК по доповіді генерального секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора стверджувалося, що з ініціативи Винниченка, Грушевського, Шаповала та ін. "буржуазно-куркульські елементи далі провадили боротьбу проти Радянської влади й Комуністичної партії, застосовуючи в зміненій обстановці нову тактику тихої сапи"[27].

Українська еміграція міжвоєнних років так само ігнорувала В. Винниченка. Лише серед повоєнної еміграції з'явився певний інтерес до колишнього лідера визвольних змагань, хоч вистачало випадків, коли його не тільки ігнорували, але й таврували. Репресований співробітник Науково-дослідного інституту ім. Т. Шевченка (Харків) Юрій Бойко, якому пощастило опинитися на Заході, у 1946 р. розлючено писав у тижневику "Рідне слово" (Мюнхен): "В. Винниченко, переставляючись на позиції радянофільства, у своєму тритомнику "Відродження нації" обплював наші визвольні змагання 1917–19 рр. так, як цього не зміг би зробити ніякий сторонній ворог"[28].

Пізніше, однак, його ставлення до Винниченка змінилося. Г. Костюк висловив проф. Ю. Бойку глибоку подяку за допомогу у розшифровці "темних місць" Винниченкового "Щоденника"[29].

---

[24] Володимир Винниченко, *Вибрані твори* (Харків: Держ. вид-во України, 1929), 4.

[25] Сергій Гальченко, "Кадри із "Автофільму" Володимира Винниченка," Володимир Винниченко, *Щоденник. Том 4 (1929–1931)* (Київ, Едмонтон, Нью-Йорк, 2012), 9.

[26] *Пролетарська правда* (Київ), 14 грудня 1933.

[27] *Червоний шлях (Харків)* 8–9 (1933): 261–262.

[28] *Володимир Винниченко: анотована бібліографія*, 276.

[29] Костюк, "Записники Володимира Винниченка," 9.

Серед небагатьох позитивних або напівпозитивних висловлювань про В. Винниченка можна згадати коротку газетну замітку під характерною назвою "Чи Винниченко вмер? " колишнього однопартійця, члена Центральної Ради від фракції УСДРП, професора Українського вільного університету в Мюнхені Панаса Феденка: "Винниченка як політика в його емігрантський період не приймаємо. Але Винниченко як письменник лишається і завжди буде окрасою української літератури. Мусимо визнати щиро, що рівного талантом письменника між нашими українськими сучасниками нема"[30].

Колишній співробітник Науково-дослідного інституту ім. Т. Шевченка Юрій Лавриненко, автор прославленої антології "Розстріляне відродження" (1954 р.), якому теж пощастило після тюрми опинитися на Заході, у 1948 р. так характеризував долю лідерів Української революції:

> "Криштальна чесність, глибокий стихійний патріотизм, безмежна любов до України таких провідників Центральної Ради, як Винниченко, Петлюра і Грушевський, не підлягають сумніву. Але якими же без краю трагічними фігурами виростають ці інтелігентські постаті на невблагано грізному тлі Великої Революції! Попередній розвиток української духовності приготував їм для великого плавання в кривавих хвилях революції рожевий паперовий кораблік, сконструйований із найчистіших інтелігентських візій всесвітнього гуманізму й соціалізму. Чи ж можна тут щось говорити про особисті провини вірних синів своїх батьків? "[31].

Ставлення української діаспори до В. Винниченка радикально змінилося лише після його кончини, і перш за все – завдяки самовідданій праці Григорія Костюка над упорядкуванням його архіву. Випускник аспірантури Науково-дослідного інституту ім. Шевченка, він працював професором в Луганському педінституті, відбув п'ятирічний строк ув'язнення у Воркуті, в 1940 р. опинився в Слов'янську, а від 1945 р. – в американській зоні окупації Німеччини. 1 липня 1951 р. він опублікував в газеті "Українські вісті" (Новий Ульм) "Лист до всіх українських емігрантів, розсіяних по світі, до всіх українців доброї волі, до всіх, хто дорожить надбанням культури нашої", в якому закликав зберегти літературну, публіцистичну й мистецьку спадщину В. Винниченка та допомогти його удові Розалії Яківні. Не відразу, але еміграція почала відгукуватися на заклик.

У лютому 1952 р. Г.Костюк із дружиною переїхав на постійне проживання в США, почав працювати в дослідному центрі Колумбійського університету (Нью Йорк), включився в роботу українських наукових установ – УВАН і НТШ, очолив дві наукові комісії при УВАН – Комісію для вивчення і публікації спадщини В. Винниченка і Комісію для вивчення пореволюційної України та Радянського Союзу, організував Об'єднання українських письменників в еміграції "Слово" і очолював його більше двох десятиріч. Завдяки підтримці потужної

[30] *Неділя* (Ашафенбург), 13 червня 1948.
[31] *Володимир Винниченко: анотована бібліографія*, 283.

північноамериканської діаспори йому вдалося перевезти архів В. Винниченка на збереження до Нью-Йорка і здати його в депозит до Архіву російської та східноєвропейської історії та культури (Бахметьевський архів) у Колумбійському університеті.

Свою багаторічну роботу над цим архівом Г. Костюк підсумував книгою, виданою до 100-літнього ювілею великого українця[32]. Це – перша книга, в якій висвітлювалися життя і діяльність Володимира Кириловича. Відгукуючись на неї, журналіст А. Юриняк писав в американському україномовному виданні "Народна воля" (Скрентон) 5 листопада 1981 р.: "Загально треба показати, що на всій книзі виразно почувається шанобливість, пієтизм автора перед багатосторонньою і динамічною постаттю великого українця – творця, невтомного шукача справедливості. Водночас з усіх статтей – часток книги визирає обличчя сумлінного, кропіткого науковця, який прагне все до найменшої рисочки оперти на джерельних даних".

У листопаді 1982 р. УВАН і Об'єднання українських письменників "Слово" провели наукову конференцію, присвячену 80-річчю життя і діяльності Григорія Костюка. У постанові конференції вказувалося: "Ювілят може похвалитися найбільшим досягненням свого життя – започаткуванням науки винниченкознавства. Завдяки Костюкові Винниченко став частиною нашої колективної свідомості"[33].

Якщо постать Володимира Кириловича почала набувати в діаспорі властивий собі масштаб, то в Радянському Союзі його ім'я, як і в сталінські часи, огортала мертва тиша. Заінтриговані учасники літературного вечора Івана Драча і Дмитра Павличка, який відбувся 11 листопада 1966 р. у Нью-Йорку, запитали у них, чи стане В. Винниченко широко відомим в Україні?[34]. Через кілька днів у Києві розпочався V-ий з'їзд українських письменників, на якому Олесь Гончар вказав, що не можна далі прирікати на забуття такого письменника, як Володимир Винниченко. Відгукуючись на виступ, секретар Спілки письменників Російської Федерації і головний редактор журналу "Дружба народов" на правах "старшого брата" запевнив з'їзд від імені редколегії, що вона "наступного року збирається сказати об'єктивне слово про таку складну постать, як Винниченко"[35]. "Об'єктивне слово" виявилося гучним мовчанням…

Лише через два десятиріччя, вже на третьому році горбачовської "перебудови" ім'я В. Винниченка знову виринуло на письменницьких дебатах. 28 квітня 1987 р. на пленумі правління Спілки письменників СРСР Борис Олійник сказав: "Ми повинні приєднати до нашого духовного потенціалу всі ще не засвоєні цінності і в себе вдома, і ті, що опинилися поза його межами. Кожна республіка

[32] Григорій Костюк, *Володимир Винниченко та його доба. Дослідження, критика, полеміка* (Нью-Йорк, 1980).

[33] *Свобода* (Джерсі Сіті), 1 грудня 1982.

[34] *Українські вісті* (Новий Ульм), 4 грудня 1966.

[35] *Літературна Україна* (Київ), 22 листопада 1966.

може виставити сумний реєстр. Скажімо, ми ще в 1960-х роках старалися видати деякі твори Володимира Винниченка, людини із складною, неоднозначною, і політично нерівною долею"[36].

Через кілька тижнів, 16 червня йому вторив на пленумі правління Спілки письменників України Леонід Новиченко: "Вже не раз висловлювалася думка про те, що настав час видати кращі твори таких письменників з плутаним політичним шляхом або немалими ідейними суперечностями, як В. Винниченко і М. Хвильовий. Пропозиція, з якою, на мій погляд, слід погодитися, хоч є й інші думки"[37].

Бачимо з тональності наведених виступів, що партійна дисципліна цупко трималася в рамках шанованих академіків. Підкреслюючи корисність спадщини Винниченка – письменника, вони вибачалися за нього як за лідера національної революції, який не йшов в одних лавах із більшовиками. Та й сама революція починалася для них від залпа "Аврори" по Зимовому палацу – резиденції Тимчасового уряду. У такому дусі вони були виховані радянською владою. Крім того, що істотніше, за їхніми плечима стояли керівники Компартії України. На відкритих партійних зборах Київської письменницької організації, влаштованих 11 червня з метою дисциплінувати в буремні часи "перебудови" провідних письменників, секретар ЦК КПУ Юрій Єльченко озвучив "інші думки" у таких обережних виразах: "До видання навіть деяких, так би мовити, несуперечливих творів В. Винниченка слід усе-таки підійти з політичних, партійних позицій, вдумливо. Безапеляційність, тим більше крикливість тут, як і взагалі, – погані порадники і помічники. Давайте всебічно зважимо це питання"[38].

Можу точно зазначити, коли було зняте сталінське табу на згадування прізвища В. Винниченка в позитивному контексті: листопад 1987 р. Саме тоді в Кремлівському палаці з'їздів відбулося урочисте засідання, присвячене 70-річчю більшовицької революції, на якому з ювілейною доповіддю виступив М. Горбачов. Після цієї доповіді науковці дістали цензурний дозвіл на публікацію текстів, присвячених певній категорії історичних діячів, зокрема, керівникам "правого ухилу" в партії М. Бухаріну, О. Рикову і М. Томському, а в Україні – В. Винниченку і Х. Раковському.

Після ювілейної доповіді М. Горбачова мені подзвонили з "Політвидаву України" й запропонували підготувати книгу про Християна Раковського. Незважаючи на зайнятість, я не зміг відмовитися від такої пропозиції. Удвох із моїм учнем і другом Валерієм Волковинським ми написали книгу про голову радянського уряду України в 1919–1923 рр. Х. Раковський і В. Винниченко були не тільки сучасниками, але й противниками. Отже, поряд із колоритною фігурою розстріляного Сталіним українського радянського прем'єра уперше з історичної імли передо мною почала виникати дивовижна постать Володимира Винниченка.

[36] *Літературная газета* (Москва), 6 мая 1987.
[37] *Літературна Україна* (Київ), 25 червня. 1987.
[38] *Літературна Україна* (Київ), 16 червня. 1987.

Коли зникли цензурні заборони, першу публікацію про В. Винниченка зробив професор Київського державного університету ім. Т. Шевченка, шевченкознавець Павло Федченко. Він мав своєрідну фору перед іншими дослідниками: ще у 1970 р. підготував свою статтю і подав її на розгляд П. Шелесту. Керівник радянської України не побажав, а можливо, й не зміг перебороти сталінську заборону, і стаття пролежала в шухляді у автора 17 років. Редакція журналу "Київ" встигла заслати її до друкарні, де друкувався останній номер за 1987-й рік. Отже, саме цей журнал виступив з першою в Україні від 1932 р. позитивною публікацією про Володимира Кириловича. Щоправда, редколегія "Києва" дала статті П. Федченка перестраховочну назву: "Оцінюємо з класових позицій: про політичне обличчя і художню творчість В. Винниченка".

У 1988 р. П. Федченко продовжив друкувати результати своїх попередніх, ще "підпільних" досліджень про В. Винниченка[39]. Газета "Культура і життя" опублікувала уривок з прославленої Винниченкової драми "Гріх" з передмовою П. Федченка під характерною назвою "Повернення із забуття". Одночасно "для рівноваги" у цьому ж числі газети було опубліковано статтю мого колеги по Інституту історії АН УРСР (і "вічного опонента" в пострадянську добу) проф. Івана Сергійовича Хміля (в Інституті працював також Іван Васильович Хміль). З метою довести, що Винниченко був зрадником справи пролетаріату, І. Хміль зосередився на нищівній критиці тритомника "Відродження нації"[40]. Спецфонд Інституту історії НАН УРСР мав примірник тритомника, віддрукованого у віденській типографії.

У 1989 р., як і раніше, Винниченкіану активно поповнювали літературознавці. У Київському будинку літераторів 27 квітня ц. р. відбулося урочисте засідання, присвячене поверненню імені Володимира Винниченка в Україну. У виступах І. Дзюби, Т. Гундорової, М. Слабошпицького, В. Шевчука, уперше постала перед останнім поколінням громадян України в натуральну величину фігура Винниченка – як великого письменника і великого політика[41]. Продовжував публікувати свої статті Павло Федченко[42]. Потужно включилися в розробку

[39] Павло Федченко, "Винниченко Володимир Кирилович," *Українська літературна енциклопедія* (Київ: Головна редакція УРЕ, 1988), т. 1, 308; Павло Федченко, "Два полюси одного життя," Літературна панорама (Київ: Дніпро, 1988), 183–201.

[40] Іван Хміль, "Запізніла сповідь: про долю Винниченка-політика," *Культура і життя* (Київ), 25 грудня 1988.

[41] "Володимир Винниченко: повернення. Матеріали засідання у Будинку літераторів у Києві," *Радянське літературознавство* 7 (1989): 67–74; "Володимир Винниченко: повернення. Матеріали засідання у Будинку літераторів у Києві," *Радянське літературознавство* 8 (1989): 64–75.

[42] Павло Федченко, "Останній роман Володимира Винниченка (Про "Слово за тобою, Сталіне?")," *Вітчизна* 6 (1989): 38–42; Павло Федченко, "Треба наблизити до найбільшої реальності… (Про "Сонячну машину" Володимира Винниченка)," *Київ* 1 (1989): 157–160.

теми Іван Дзюба[43] і Микола Жулинський[44]. Усього за цей рік у газетах і журналах було надруковано десять матеріалів про письменницьку та політичну діяльність В. Винниченка.

З ініціативи Юрія Шаповала у 1989 р. Інститут історії партії при ЦК Компартії України підготував збірник науково-популярних праць "Маршрутами історії", що присвячувався "закритим" раніше темам, а також діячам, чиї імена були вилучені з контексту історичних подій. Книга обсягом в 656 сторінок вийшла друком у "Політвидаві України" у квітні 1990 р. Вона дістала великий розголос в українському суспільстві, яке перебувало у стані революційного бродіння. Перш за все, вона знадобилася вчителям історії, оскільки з цього року в загальноосвітній школі вводився повномасштабний курс історії України. Автором статті про В. Винниченка був співробітник Інституту історії партії Володимир Лозицький.

Упродовж кількох десятиріч я був членом редколегії науково-популярного журналу "Наука і суспільство". У роки "перебудови" журнал став своєрідним рупором оперативного озвучування результатів творчого пошуку в галузі вітчизняної історії, її "білих плям". Ще до виходу в світ книги "Маршрутами історії" ми звернулися до В. Лозицького з проханням написати статтю про В. Винниченка, засновану на унікальних матеріалах з архіву ЦК КП(б)У. Так наш журнал підключився до Винниченкіани[45].

У цей час на прохання видавництва "Радянська школа" я упорядкував посібник для вчителів "Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди". Через те, що всі підручники й посібники застаріли, такий посібник був гостро необхідний школі. Він вийшов друком у червні 1990 р. Тема про В. Винниченка була представлена статтею В. Лозицького, запозиченою з книги "Маршрутами історії".

Від травня 1990 р. журнал "Наука і суспільство" розпочав друкувати головний твір В. Винниченка-політика: тритомник "Відродження нації". Згідно із "залізними" правилами, книги спецфонду не можна було виносити з приміщення: з ними знайомилися у спеціально відведеній кімнаті, спорядженій залізними дверима. Використовуючи службове становище, я взяв тритомник на бібліотечний абонемент і передав його у розпорядження редакції журналу. Публікації в журналі передувало вступне слово одного з провідних вчених Інституту історії Юрія Гамрецького "Так народжувалася нація".

Як свідчила редакційна пошта, публікація твору "Відродження нації" викликала у читачів величезний інтерес. Однак восени 1990 р. у продажу раптом з'явився препринт тритомника, віддрукований "Політвидавом України" накладом

[43] Иван Дзюба, "Преодоление остракизма," *Дружба народов* 12 (1989): 251–259.

[44] Микола Жулинський, "Володимир Винниченко," *Літературна Україна*, 30 листопада 1989; Микола Жулинський, "Художник, распятый на кресте политики: судьба Владимира Винниченко," *Дружба народов* 2 (1989): 147–160.

[45] Володимир Лозицький, "На перехресті нової доби," *Наука і суспільство* 8 (1989): 24–28.

у 50 тисяч примірників. Така кількість цілком задовольнила читацький попит і наприкінці 1990 р. ми припинили публікацію, обмежившись першим томом.

"Політвидав України" так поспішав, що задовольнився примітивним копіюванням видання 1920 р. без приміток, які стали особливо необхідними після 70 років життя Винниченкового твору. Проте всі ми тоді ще не були, мабуть, готові зробити до тексту тритомника повноцінні примітки. Післямову до тритомника написав той же В. Лозицький. У ній повторювався матеріал попередніх публікацій автора[46].

У наступні півтора десятиліття українська історична наука збагатилася багатьма документальними публікаціями і дослідженнями, що відносилися до епохи, в якій діяв Володимир Винниченко. Завдяки тісним зв'язкам з українською діаспорою стало можливим повноцінно використовувало її доробок у винниченкознавстві. У 2005 р. Інститут історії України НАН України і видавництво "Альтернативи" запропонували Державному комітету телебачення і радіомовлення України опублікувати серію портретів великих українців під загальною назвою "Особистість і доба" (за програмою соціально значущих видань). Однією з перших опублікованих в цій серії книжок став наш із проф. Валерієм Солдатенком політичний портрет Володимира Винниченка[47]. Це була перша у винниченкознавстві книга про В. Винниченка як політичного діяча, лідера визвольних змагань українського народу.

Життя і політичну діяльність нашого героя ми аналізували, не втручаючись у тексти один одного. В. Солдатенко у чотирьох розділах писав про участь В. Винниченка у визвольних змаганнях 1917–1920 років, а я у трьох розділах – про його життя до і після визвольних змагань. Така структура книги цілком прийнятна, коли досліджується діяльність політика Винниченка. У літературознавців, які аналізують його творчість як письменника, структура книг мусить бути іншою.

Мої тексти з попередньої книги про Винниченка наводяться в цій книзі з істотними доповненнями, оскільки винниченкознавство за півтора десятиліття збагатилося новими дослідженнями. Однак переважну частину цієї книги, як і попередньої – написаної В. Солдатенком, я присвятив участі В. Винниченка у визвольних змаганнях 1917–1920 років.

Починаючи з 2005 р. улюбленою темою мого співавтора була діяльність В. Винниченка в роки визвольних змагань[48]. Не дивно, що його висновки впливають на суспільну оцінку діяльності Винниченка в одну з найбільш

---

[46] Володимир Лозицький, "Післямова до репринтного видання," *Володимир Винниченко, Відродження нації. Частина 3* (Київ: Політвидав України, 1990), 536–542.

[47] Станіслав Кульчицький, Валерій Солдатенко, *Володимир Винниченко* (Київ: Альтернативи, 2005).

[48] Валерій Солдатенко, *Володимир Винниченко. На перехресті соціальних і національних прагнень* (Київ: Світогляд, 2005); Валерій Солдатенко, *Три Голгофи. Політична доля Володимира Винниченка* (Київ: Світогляд, 2005); Валерій Солдатенко, *У пошуках соціальної й національної гармонії. Ескізи до історії українського комунізму* (Київ: Світогляд, 2006); Валерій Солдатенко, *Винниченко і Петлюра. Політичні портрети революційної доби* (Київ: Світогляд, 2007).

доленосних епох вітчизняної історії. Українське суспільство давно і належним чином оцінило активну державотворчу діяльність Михайла Грушевського, почало вже усвідомлювати реальні заслуги Симона Петлюри і Павла Скоропадського, але й досі недооцінює роль Володимира Винниченка у відродженні вітчизняної державності та становленні української нації.

* * *

Володимир Винниченко мав одне на все життя кредо: чесність із собою. Його тактика як політичного діяча завжди визначалася усталеною стратегією, а стратегія випливала зі світогляду. Такі політики часто стають невдахами, бо відмовляються маніпулювати соратниками, противниками, народними масами. Завжди успішними бувають політики протилежного типу, які постійно змінюють тактику, але не міняють стратегії. Винниченку довелось зустрітися саме з таким політиком – Владіміром Леніним.

Та українського політика в його протистоянні з Леніним не можна звинуватити у догматизмі. В. Винниченко не тримався тих самих поглядів все життя. Він змінював світогляд, але повільно і в тяжких розумових муках. Через два десятиліття після поразки визвольних змагань він відмовився від тодішніх стратегічних установок, в чому признався самому собі. У передмові до першого тому "Щоденника" Г. Костюк наводить такий запис з його неопублікованої частини, зроблений 27 жовтня 1940 р.: "Знову з'являється ідея роману мого життя. Переглянути всю смугу буття, якою я пройшов, і зафіксувати її так, як я її бачу тепер"[49].

Г. Костюк називав "Щоденник" "найкращим і найавторитетнішим джерелом, де рік за роком показано, як ішла, як відбувалася велика світоглядова еволюція письменника від радикальних соціал-демократичних позицій перших двох десятиріч XX-го сторіччя до цілковитого їх заперечення новою утопійною синтезою старого Фур'є й модерного Ганді"[50]. Проте нас не повинні цікавити світоглядні установки пізнього Винниченка, коли його поле діяльності обмежувалося парканом навколо власної садиби. Не випадково його двотомний етико-філософський трактат "Конкордизм" із викладом власноручно сконструйованої теорії індивідуального і колективного щастя залишається й досі не опублікованим. Тамара Гундорова опублікувала скорочений ним же варіант цього трактату тільки тому, що він дозволяє внести деякі додаткові штрихи в характер особистості великого мрійника[51].

Політична діяльність Володимира Кириловича під час Української революції і визвольних змагань доводила, що він був патріотом і націоналістом: патріотом – тому що бажав бачити Україну незалежною державою; націоналістом – бо прагнув перетворити народ малоросів в українську націю у самостійній державі.

[49] Костюк, "Записники Володимира Винниченка," 20.
[50] Там само, 26–27.
[51] "Винниченко Володимир. Конкордизм," *Хроніка-2000* 82 (2010): 6–257.

Визнаючи його націоналістом, більшовики вкладали в це поняття геть негативний смисл. Адже націоналісти були сепаратистами, а вони відстоювали єдину й неподільну Росію, щоправда, під іншими, ніж білогвардійці, гаслами. Навіть тоді, коли Винниченко бажав бачити Україну і Росію в єдиній федерації, він прагнув добиватися рівноправності обох держав в її складі, що не менше дратувало більшовиків.

Погляди В. Винниченка на національне питання не викликали запитань у його прибічників і противників. Перші гуртувалися навколо нього, другі з ним боролися. Дискусії виникають, коли в історіографії характеризують соціально-економічні погляди Винниченка. Ким він був у добу визвольних змагань: марксистом (у двох темпоральних різновидах Марксової доктрини – комуністом або соціал-демократом), збоченим на більшовицьку платформу націонал-комуністом чи ким-небудь ще? Одне не підлягає сумніву: його соціально-економічна програма була тісно пов'язана з національною, а практичні дії в добу визвольних змагань змінювалися не під впливом зрушень у світогляді, а внаслідок змін у політиці Кремля щодо України. Пануючою в історіографії є теза про перетворення В. Винниченка з українського соціал-демократа на націонал-комуніста.

Зокрема, випускник Київського інституту народної освіти, соловецький в'язень у 1933–1941 роках, організатор і тривалий час голова Федерації об'єднань колишніх політичних в'язнів та репресованих совєтським режимом, головний редактор знаменитого двотомника "Біла книга про чорні справи Кремля" Семен Підгайний вказував: "Аж до 1933 року В. Винниченко писав листи до ЦК КП(б)У і ВКП(б) з проханням про дозвіл повернутися в Україну. Його туди не пустили, а якби і пустили, то розстріляли б, бо він не був інтернаціоналіст-комуніст, а націонал-комуніст"[52].

Отже, якщо у міжвоєнні часи Володимира Кириловича прямо звинувачували у зраді, запозичуючи аргументи з його тритомника "Відродження нації", то після Другої світової війни йому знайшли місце у середовищі репресованих в радянській Україні націонал-комуністів.

Блискучий історик-есеїст, один із організаторів Канадського інституту українських студій Іван Лисяк-Рудницький виступив на науковій конференції УВАН в Нью-Йорку у квітні 1980 р. з нагоди 100-річчя від дня народження Володимира Винниченка із доповіддю про його суспільно-політичний світогляд в роки визвольних змагань. Він зробив висновок, що під впливом невдач Центральної Ради і Директорії погляди Винниченка радикалізувалися, і "його "Відродження нації" писане вже з націонал-комуністичної платформи"[53]. Одночасно він зазначив, що ставлення Винниченка до більшовизму було двоїсте.

---

[52] Семен Підгайний, "Український національний комунізм," *Український збірник* (Мюнхен: Інститут для вивчення СРСР, 1957), кн. 10, 115.

[53] Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе. Том 2* (Київ: Основи, 1994), 98, 99.

З одного боку, він добре бачив шовіністичний і колонізаторський характер політики російських більшовиків щодо України. Але, з другого боку, він вірив в історично прогресивний, соціалістичний характер Жовтневої революції як такої, що відповідала інтересам трудящих мас. Тому він був схильний тлумачити більшовицьку практику в Україні як болюче непорозуміння, що скоріше чи пізніше мусить бути виправлене, бо цього вимагають логіка історії й інтереси світової соціалістичної революції[54].

Щоб розібратися, у чому І. Лисяк-Рудницький мав рацію, визначаючи світоглядні орієнтири В. Винниченка, і в чому він помилявся, треба охарактеризувати програму марксистів в її динаміці, а також те, як використала марксизм в своїх стратегічних інтересах ленінська партія більшовиків.

Напередодні європейських революцій 1848–1849 років молоді німецькі революціонери К. Маркс (у віці 29 років) і Ф. Енгельс (двома роками молодший) опублікували брошуру "Маніфест Комуністичної партії", в якій комунізм визначався коротко*:* "Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності"[55]. Такий революційний акт, на думку комуністів, мусив покінчити з експлуатацією людини людиною. Основоположники марксизму були переконані, що після знищення приватної власності на засоби виробництва шляхом націоналізації, тобто передачі власності в руки нації, або усуспільнення, тобто передачі власності в руки суспільства, мусить виникнути загальнонародна власність. Однак, ні нація, ні класове суспільство не мали "рук". Здійснювати революційні перетворення повинен був, на їхню думку, пролетаріат, який встановлював свою диктатуру. Проте пролетаріат, так само як нація і суспільство, був аморфною спільнотою. Соціально-економічні перетворення могли здійснювати тільки спільноти, які мали "руки", тобто ієрархізовану структурну побудову – держава, партія. Диктатуру, за якої ставала можливою "експропріація експропріаторів", мусила здійснювати пролетарська держава, а не пролетаріат. Отже, приватна власність не знищувалась, а переходила у володіння, користування і розпорядження держави.

Основоположники вважали свій комунізм науковим і відхрещувалися від утопій попередників. Проте нібито породжувана "експропріацією експропріаторів" загальнонародна власність теж була утопією. Власність пролетарської держави опинялася в руках не народу, а контролюючих таку державу революціонерів. Прагнучи вказати людям шлях до соціальної рівності та матеріального добробуту, Маркс і Енгельс підводили їх насправді до цілковитої залежності від всесильної держави.

К. Маркс і Ф. Енгельс, не відмовляючись ніколи від настанов "Маніфесту Комуністичної партії", все-таки не наполягали на тому, що комунізм треба "будувати", такого дієслова в їх словнику не існувало. Маркс розглядав

[54] Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, 100, 101.
[55] Карл Маркс та Фрідріх Енгельс, *Твори. Том 4*, 422.

трансформацію суспільства в напрямі соціалізму (з гаслом розподілу матеріальних благ за працею) і повного комунізму (з гаслом розподілу за потребами) як природноісторичний процес. Головна його праця "Капітал" містила в собі фундаментальний висновок, який перекреслював революційне нетерпіння "Маніфесту": "Суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами"[56].

У Готській програмі (1875 р.) Соціал-демократичної партії Німеччини, так само як в Ерфуртській програмі (1891 р.) зберігалося положення про усуспільнення засобів виробництва. Обидві програми бачили головну мету партії у знищенні приватної власності. Відмінність цих програм від "Маніфесту Комуністичної партії" полягала в тому, що досягнення кінцевої мети мусило здійснюватися реформами, а не революціями. Чому марксисти втратили революційність?

Після європейських революцій середини XIX ст. протилежні за економічними інтересами класи робітників і капіталістів почали знаходити спільну мову внаслідок виникнення конституційних монархій і запровадження загального виборчого права. Опинившись у парламентах, послідовники К. Маркса стали цінувати демократію, яка давала можливість законодавчим шляхом поліпшувати умови праці робітників і надавати підтримку слабозахищеним верствам суспільства. Комуністи стали називати себе соціал-демократами, щоб підкреслити відданість демократії і соціальним реформам. Лідери соціал-демократичних партій переконувалися в тому, що краще рухатися в напрямі узгодження інтересів труда і капіталу, ніж тримати курс на знищення капіталу – рівноправного з робочою силою агента виробничого процесу. Економічну діяльність, пов'язану з примноженням капіталу, вони вважали не менш важливою сферою прикладення інтелекту, ніж діяльність у сфері науки, культури, релігії. Залишаючись соціалістами за світоглядом, вони ставали в своїй діяльності партнерами політичних партій, які представляли інтереси капіталу. На переламі XIX і XX ст. у Західній Європі вже починалися, хоч в уповільненому режимі, процеси, яким тільки після Другої світової війни підібрали властиву назву: перетворення капіталістичних держав на соціальні.

Революція в Росії на півстоліття запізнилася порівняно з європейськими. Вона принципово відрізнялася від європейських: народні маси в ній не йшли за буржуазією, а виступали самостійно, організуючись в незнані досі структури – ради робітничих і селянських депутатів. Ці структури не мали чіткої програми дій, обмежуючись бажанням нищити великих власників. Селяни залишалися неорганізованими, як в усі попередні часи, але були настроєні радикальніше, пам'ятаючи, як їх дідів кріпосники-поміщики обмінювали на мисливських собак. Царизму вдалося справитися з революцією, самодержавний режим не тільки зберігся, але й набув потворних форм (распутінщина).

[56] Карл Маркс та Фрідріх Енгельс, *Твори*. *Том 23*, 12.

Один із тих, хто приборкав першу російську революцію, царський сановник П. Дурново у записці, поданій Миколі ІІ за півроку до початку світової війни, попереджав, що майбутня війна з Німеччиною виявиться небезпечною. Небезпеку він вбачав у потрясіннях соціального характеру, для яких в Росії був особливо сприятливий ґрунт. Народні маси, із притиском підкреслював Дурново, "сповідують принципи неусвідомленого соціалізму". У разі воєнних невдач, продовжував він, "соціальна революція в найбільш надмірних її проявах у нас неминуча"[57].

У 1917 р. революція повторилася за якісно іншого розкладу класових сил: мільйонні маси мобілізованих в армію селян стали організованою силою, яка володіла зброєю і бажала використати її проти великих власників. Робітники і селяни в солдатських мундирах знову організувалися в ради. Сповідуючи, як висловлювався провидець П. Дурново, "принципи неусвідомленого соціалізму", вони стали добиватися не тільки припинення війни, але й експропріації великих власників – поміщиків і буржуазії. Радянська стихія виявилася найвпливовішою силою в революції. Саме вона приблизно за тиждень від початку подій змела самодержавство.

Ще підчас революції 1905 р. В. Ленін знайшов спосіб встановлення диктатури вождів своєї партії: 1) створити партію "нового типу", утворювану на засадах "демократичного централізму", тобто зі сліпою підпорядкованістю нижчих за ієрархією ланок вищим; 2) повалити самодержавство силами рад, тобто органів самоорганізації революційних мас; 3) віддати радам виконавчу владу; 4) зберегти організаційну роз'єднаність рад і партії більшовиків, за якої діяльність рад визначалася конституцією, а партії – її статутом; 5) витіснити з рад представників інших партій, тобто перетворити партію більшовиків і ради в одну політичну силу. Винайдена Леніним формула влади створювала дві владні вертикалі – партійну (диктаторську) і радянську (управлінську).

Навіть досі серед авторитетних фахівців поширена думка про наявність у Росії 1917 р. двох революцій: буржуазно-демократичної Лютневої і робітничо-селянської Жовтневої. Однак насправді цілісна Російська революція почалася з повалення самодержавства і закінчилася розгоном Установчих зборів у січні 1918 р. Вона містила в собі два перевороти – провальний корніловський і успішний ленінський. Успішність останнього зумовлювалась тим, що більшовики тимчасово відмовилися від своїх гасел і взяли на озброєння гасла народних "низів": мир народам, фабрики робітникам, землю селянам. Зміцнившись при владі, вони поверталися в різні часи до власних гасел: перетворити війну імперіалістичну на громадянську, передати підприємства в державну власність, колективізувати (тільки з 1930 р.) селянські засоби виробництва. Жовтневий переворот виявився одночасно радянським революційним актом, тобто такою

[57] Цит. за: Федор Дан, *Происхождение большевизма* (Нью-Йорк: Новая демократия, 1946), 444.

же робітничо-селянською революцією як повалення самодержавства, і більшовицьким контрреволюційним поворотом у революції. Піддані царя, які після повалення самодержавства почали користуватися колективним суверенітетом, втратили його після більшовицького путчу, і надовго – аж до конституційної реформи 1988 р.

Мабуть, Ленін не задумувався над тим, чи були ідеї "Маніфесту Комуністичної партії" такими же утопічними, як попередні комуністичні вчення. Проте він розумів, що треба використати ради – цей подарунок долі, як абсолютно необхідну прокладку між робітничо-селянськими масами і створеною ним партією, щоб встановити в країні політичну диктатуру. Так само викладена в "Маніфесті" доктрина революційного марксизму була абсолютно необхідною для встановлення більшовиками економічної диктатури шляхом експропріації суспільства радянською державою. Саме через це Ленін взяв на озброєння проголошуване в "Маніфесті" гасло "експропріації експропріаторів", а радянську державу назвав державою-комуною. Можна було не сумніватися, що сповідувані революційними радами "принципи неусвідомленого соціалізму" накладуться на взяту більшовиками доктрину революційного марксизму і допоможуть їм витиснути з рад представників конкурентних соціалістичних партій, які не були готові діяти настільки радикально. Повернувшись у квітні 1917 р. у революційну Росію, Ленін негайно проголосив гасло "Вся влада – Радам!", не турбуючись про те, що тогочасні ради знаходилися під контролем меньшовиків і есерів. У "Квітневих тезах" він поставив перед своєю партією найголовніше завдання: оволодіти радами і взяти державну владу, після чого: а) створити державу-комуну у формі республіки рад; б) організувати контроль із боку рад за суспільним виробництвом і розділом продукції; в) конфіскувати поміщицькі землі та націоналізувати всю землю; г) перейменувати більшовицьку партію з соціал-демократичної на комуністичну; д) прийняти комуністичну програму для цієї партії; е) створити новий, Комуністичний інтернаціонал[58].

Оцінка революційного марксизму середини XIX ст. і характер його адаптації ленінізмом початку XX ст. подані тут у вигляді коротких тез, хоча сукупність їх все-таки зайняла немало місця. Обґрунтування тез читачі можуть знайти в іншій моїй праці[59]. На тлі цих тез зручно розглядати суперечливі висновки І. Лисяка-Рудницького про суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка, які закріпилися в світовій історіографії і, треба визнати, формують наше ставлення до цієї історичної постаті. Ставлення, скажемо так, не зовсім позитивне, тому що В. Винниченко тепер сприймається українським суспільством не тільки як войовничий націоналіст і полум'яний патріот, що визнається позитивом, а й як націонал-комуніст, що є негативом, беручи до уваги алергію сучасного

[58] *В. І. Ленін про Україну. Частина 2* (Київ, 1969), 7.

[59] Станіслав Кульчицький, *Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 1* (Київ: Темпора, 2013).

суспільства на комунізм. Щоправда, висновок І. Лисяка-Рудницького не такий однозначний, варто лише уважно вчитатися в нього:

> "Винниченка можна вважати ідеологом українського націонал-комунізму в тому сенсі, що в його "Відродженні нації" та публіцистиці наступних років пластично виражені настрої, емоційний клімат, притаманні цьому середовищу. Але куди логічніше, інтелектуально стійкіше обгрунтування концепції українського шляху до комунізму, української радянської державності знайдемо в відомому трактаті Василя Шахрая і Сергія Мазлаха "До хвилі", чи хоч би в працях Миколи Скрипника"[60].

Тим не менш, над Винниченком нависає несправедливе звинувачення у відданості російсько-радянському комунізму, адаптованому під українські національні особливості.

Розберемося спочатку, яким марксистом був В. Винниченко. Тут у першу чергу стають у нагоді судження знову-таки І. Лисяка-Рудницького, як на мене – цілком справедливі. В одному з ранніх есе ("Інтелектуальні початки нової України", 1958 р.) він так визначив інтелектуальні труднощі молодих українських соціалістів:

> "Українські соціалісти не знали як слід, як зінтегрувати соціально-економічний та національний боки своєї програми… В їхньому мисленні утворювалася неперетравлена мішаніна формул упрощеного марксизму з наївно-романтичним патріотизмом. На політичну сцену виходить тип революційного юнака з "Комуністичним маніфестом" в одній кишені й "Кобзарем" у другій… Назагал молоде покоління соціалістів, що було найбільш динамічною силою в тодішньому українстві, відзначалося хаотичністю мислення, разом з якою йшла велика емоційна побудливість; така сполука робила з цих людей знаменитих агітаторів, здатних розбурхати маси, але не робила з них розумних і відповідальних політичних провідників. Типовою постаттю був тут Володимир Винниченко. Ці риси, - що пояснювалося молодечістю того середовища та браком заокругленої освіти й практичного досвіду, – були досить нешкідливі, як довго завдання було переважно негативне: підважувати фундаменти царизму. Можна було сподіватися, що багато з тих дитячих хвороб відпаде у процесі особистого та громадського дозрівання. Ніхто не міг знати зарані, перед якими величезними та страшенно трудними проблемами буде поставлене українство через раптову кризу імперії в 1917 р. "[61].

Має рацію І. Лисяк-Рудницький і тоді, коли стверджує в есе "Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка", що його марксизм був своєрідний, посилаючись на визначення Ярослава Пеленського: "Винниченко

[60] Лисяк-Рудницький, *Історичні есе. Том 2*, 106.
[61] Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе. Том 1* (Київ: Основи, 1994), 188–189.

був нешлюбною дитиною Карла Маркса з вродливою і темпераментною українською молодицею"[62]. Далі Лисяк-Рудницький продовжував:

> "Винниченкові публіцистичні писання не вказують на те, що він поважно студіював політичну, соціологічну й економічну літературу, навіть марксистську… Утопійний характер Винниченкової соціально-економічної концепції проявився, між іншим, в спрощеному егалітаризмі. Його розум відмовлявся сприйняти просту істину, що "пани й буржуї" не тільки "розкошують", але теж виконують певні потрібні суспільні функції"[63].

ІІ з'їзд УСДРП у грудні 1905 р. прийняв програму, в якій урочисто проголошувалося, що партія приймає теоретичну частину Ерфуртської програми СДПН (1891 р.)[64]. Іншими словами, українські соціал-демократи, зокрема, й В.Винниченко як один із керівників цієї партії, зобов'язувалися діяти шляхом реформ, а не революцій. Однак не слід забувати, що ця програма приймалася в розпал революції 1905–1907 років. Засновані на реаліях Західної Європи теоретичні концепції постреволюційного марксизму не спрацьовували в конкретній ситуації Східної Європи. Бажаючи залишатися революціонером, й водночас соціал-демократом, який поважає парламентаризм, В. Винниченко вже на підставі історичного досвіду революції 1917 р. зробив у "Відродженні нації" такий висновок: "перехід влади від одної класи до протилежної ніколи не може статися парламентським шляхом. Тільки переворотом, тільки силою, тільки революційним шляхом однімається влада. А тоді вже та класа, яка віднімає владу, може далі парламентським шляхом піддержувать і охоронять її, маючи в своїх руках усі державні та інчі засоби"[65].

Цитата запозичена з окремого розділу "Парламентаризм, демократія і большевизм". Автор захищав більшовиків і навіть схвалював розгін Установчих зборів. Проте він захищав і схвалював пропагандистську оболонку більшовицької політики, оскільки приймав її за чисту монету. Винниченко справедливо розглядав повалення коаліції буржуазних і соціалістичних партій, які утворювали Тимчасовий уряд, як робітничо-селянську революцію, що почалася з повалення самодержавства. Адже більшовицький переворот здійснювався під радянськими гаслами. Ні йому, ні переважній більшості самих членів більшовицької партії, яка зростала в цей час немов на дріжджах, було невтямки, що Ленін будує державу-комуну, призначену охопити суспільство сталевими обручами політичної й економічної диктатури.

---

[62] Ярослав Пеленський, "Чому ми так мало думаємо?," *Українська літературна газета* (Мюнхен), квітень 1960, чис. 4(58).

[63] Лисяк-Рудницький, *Історичні есе. Том 2*, 100, 105.

[64] *Винниченко й українська соціал-демократія*, упор. Володимир Лозицький (Київ: Парламентське вид-во, 2008), 38.

[65] Володимир Винниченко, *Відродження нації. Частина 2* (Київ, Відень: Дзвін, 1920), 177–178.

Про який же соціально-економічний лад мріяв В. Винниченко, якщо він, як і всі інші, не розумів, що саме більшовицькі вожді збиралися будувати під акомпанемент розмов про комуністичне суспільство з розподілом матеріальних благ за потребами? Винниченко мріяв про ради, які сповідували "принципи неусвідомленого соціалізму". Тобто про "ради в їх чистому, неопоганеному вигляді", як висловлювався голова уряду УНР В. Чехівський, а не про ради, що зрослися з "партією нового типу" в одну політичну силу.

Тому не можна погодитися з остаточним висновком І. Лисяка-Рудницького, який стверджує, що суть політичної концепції В. Винниченка полягала в шуканні синтези двох революцій – української національної й комуністичної. Стверджуючи це, вчений, як і в інших випадках, пом'якшував вердикт: *"Пишучи своє "Відродження нації", він домагався переконати інших і, передусім, мабуть, самого себе, що така синтеза не тільки бажана, але й історично конечна. Проте, можна здогадуватися, що в глибині душі він сумнівався в здійсненності цієї синтези"*[66].

На відміну від І. Лисяка-Рудницького, ми можемо тепер зазирнути в глибини душі Володимира Кириловича, вивчаючи його "Щоденник". Винниченків соціалізм не був схожий на комуносоціалізм К. Маркса, коли останній в "Критиці Готської програми" (1875 р.) поділив комунізм на дві фази і назвав першу з них популярним терміном "соціалізм". Так само Винниченків комунізм не був схожий ні на лад, описуваний в "Маніфесті Комуністичної партії", ні на лад, побудований в Росії В. Леніним та іншими вождями більшовиків.

Розробляючи в 1921 р. платформу Українського революційно-соціалістичного союзу, В. Винниченко зауважив:

> "Совєтська Росія не має нічого спільного з соціалізмом, в якому ідеї й відчування спільності, альтруїзму є основними речами, де з економічного погляду надлишок є основа господарчої діяльності"[67]. А 8 січня 1926 р. Володимир Кирилович почав запис у "Щоденнику" з такого "метеорологічного спостереження": "Сонце (явище зимою в Парижі таке саме рідкісне, як комуніст у сучасній Російській комуністичній партії)"[68].

В. Винниченко не підпадає під визначення націонал-комуніста навіть за формальною ознакою: він не працював в радянській Україні та не співробітничав із РКП(б)-КП(б)У. Спроби такі були, і деякі сучасні дослідники приділяють їм надмірну, як мені здається, увагу. Проте В. Винниченко не дозволив більшовицькому керівництву використати своє прославлене в роки визвольних змагань ім'я для зміцнення такої робітничо-селянської влади, в якій ні робітники, ні селяни не мали права голосу.

[66] Лисяк-Рудницький, *Історичні есе. Том 2*, 101–102.
[67] Винниченко, *Щоденник. Том 2*, 71.
[68] Винниченко, *Щоденник. Том 3*, 26.

ISSN 2078-6107. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2017. Спецвипуск. С. 60–85

VOLODYMYR VYNNYCHENKO – POLITICIAN, WRITER AND PERSON

Stanislav KYLCHYTSKIY
Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine,
4, Michael Hrushevsky str., 01001, Kyiv, Ukraine

Basing on the analysis of the published volumes of Volodymyr Vynnychenko's Diary and his three-volume "Vidrodzhennia Natsii" ("Revival of the Nation") in the context of the whole Vynnychenko Studies this article discovers the unique features of the individual as a politician, writer, and the person. The main attention is paid to highlighting the role of V. Vynnychenko in the Ukrainian struggle for independence in 1917–1920. The author argues that in contemporary historiography this role is either underestimated or distorted.

Key words: Volodymyr Vynnychenko, The Ukrainian War for Independence, "Revival of the Nation", "Diary".